

Formulieren

Margreet Onrust
Arie Verhagen
Rob Doeve

Bohn Stafleu Van Loghum
Houten/Zaventem 1993

© 1993 M.G. Onrust, A. Verhagen, R.E. Doeve

ISBN 90 313 1591 5

6 Lexicale cohesie

6.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk kwam en passant ter sprake, hoe naamwoorden en voornaamwoorden ervoor zorgen dat achtereenvolgende zinnen van een tekst op dezelfde of juist verschillende referenten slaan. In dit hoofdstuk gaan we daar nader op in: we kijken speciaal naar manieren om met lexicale middelen cohesie aan te brengen in een tekst.

Naamwoorden en voornaamwoorden hebben betrekking op referenten, de personen of zaken die ze *noemen* of waarnaar ze *verwijzen*. Ze kunnen ervoor zorgen dat achtereenvolgende zinnen gaan over dezelfde referent (en daar bijvoorbeeld verschillende mededelingen over doen, verschillende aspecten daarvan bespreken). Anderzijds kunnen (voor)naamwoorden juist zorgen dat er een andere referent aan de orde komt. Ook in dat laatste geval heeft de lezer de eerdere referent nodig om de tweede te kunnen interpreteren: alleen zo ontstaat er een ontwikkeling in de tekst, een doorlopende lijn. Als een tekst alleen nieuwe referenten zou aanbieden, die niets met het voorafgaande te maken hebben, is hij niet samenhangend.

We spreken van *cohesie* als de interpretatie van een element in de tekst bepaald wordt door de interpretatie van een eerder element. In fragment 1 zullen we dat aanstonds concretiseren.

Eerst stellen we nog vast dat cohesie binnen een tekst niet uitsluitend tot stand komt door woorden die herhaald refereren aan een persoon, zaak of toestand; er zijn meer mechanismen die bijdragen aan de cohesie dan alleen lexicale. Een tekst ontwikkelt zich ook door structuuraanwijzende woorden, door grammaticale middelen (zoals de gekozen woordvolgorde). Maar, zoals gezegd, hier beperken we ons tot de cohesie die wordt bewerkstelligd uitsluitend door de lexicale inhoud van woorden.

De lexicale middelen waarmee de taalgebruikers hun teksten samenhangend kunnen maken zijn dus in een of andere vorm gebaseerd op herhaald refereren aan een bepaald object, een bepaalde stand van zaken, een bepaalde persoon, enzovoort. Die middelen omvatten verwijzing en vervanging, maar ook gehele of

gedeeltelijke synonymie, antonymie, woordelijke herhaling. We demonstreren die mechanismen allereerst eens met het volgende fragment.

- 1 [1] Internationale stromingen zijn voor de literatuurgechiedschrijver wat drank is voor alcoholici: zij kennen de gevaren maar kunnen er niet buiten. [2] Termen als naturalisme, expressionisme, surrealisme enz. hebben ongetwijfeld het voordeel dat ze de Nederlandse literatuur uit zijn begrensdsheid lijken te tillen en binnen een groter kader plaatsen. [3] Ze geven de onderzoeker de roes van het inzicht dat ons kleine landje meetrilt binnen de Europese commoties. [4] Maar de katterige bijeffecten zijn even evident. [5] Want zelden zijn zulke concepten ondubbelzinnig omljnd in het taalgebied waar ze ontstaan, zodat wie ze op de eigen literatuur betreft, de kans loopt andermans warwinkel binnen te halen. [6] Een voorbeeld geeft het naturalisme. [7] Op een zeker moment eigende Zola zich het alleenrecht op de term toe. [8] Belangrijke voorgangers lijfde hij eenvoudig in. [9] Zo behandelde hij Flaubert in *Les romanciers naturalistes*; de titel van dat boek suggereerde al dat er sprake van een 'beweging' was. [10] Toch zullen weinig mensen op dit moment de schrijver van *Madame Bovary* een naturalist noemen. [11] Maupassant dan wel? [12] En de gebroeders Goncourt - ze zouden zich omdraaien in hun graf. [13] Zo kan men eindeloos blijven debatteren over de vraag wie wel of niet tot het naturalisme moeten worden gerekend. [14] Vrijwel alle -ismen zijn begrippen waar rek in zit: hoe harder men trekt, hoe meer auteurs men er mee kan samenbinden.

[15] Een tweede complicatie vormt het volgende: de stroming die met een -isme wordt aangeduid, heeft zich in het land van herkomst veelal ontwikkeld in oppositie tot een andere, daar bestaande richting. [16] Nu is het vooralsnog de vraag of in het taalgebied waarnaar de term wordt geëxporteerd, eenzelfde afzetpunt bestaat. [17] Met andere woorden: in hoeverre lopen twee nationale literaturen zozeer parallel dat een succesvolle transplantatie van de term mogelijk wordt? [18] Het is niet ondenkbaar dat een autochtone evolutie de import van het concept problematisch maakt.

[19] Kortom, de literatuurhistoricus die zich waagt aan zo'n multinationale onderneming, zal ter dege met dit soort complicerende factoren rekening dienen te houden. [20] Ze

vertroebelen in hoge mate het zicht op de internationale beweging die 'symbolisme' heet. [21] Zozeer zelfs dat men zich ernstig kan afvragen of het wel zinvol is dat begrip in de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving te handhaven. [22] Alles hangt daarbij natuurlijk in de eerste plaats af van de vraag hoe men het begrip definieert.

T. Anbeek, 'Bestaat er een Nederlands symbolisme?'

De schrijver ontwikkelt hier een gedachte; daartoe moet hij signalen geven van 'dit is hetzelfde als waar ik het net over had'. We kunnen daarvan een gevarieerd rijtje opstellen:

1 Verwijzing

a met persoonlijke voornaamwoorden

Je vindt die bijvoorbeeld in zin [1], waar *zij* slaat op *alcoholici* en *de literatuurgeschiedschrijver*, en in zin [8], waar *hij* staat voor *Zola*. Ook in zin [3] zie je een persoonlijk voornaamwoord: *Ze* wijst daar terug naar de *Termen* in zin [2].

b met aanwijzende voornaamwoorden en aanwijzende bijwoorden

In zin [9] verwijst *dat boek* naar *Les romanciers naturalistes* dat eraan voorafgaat. In zin 5 wijst *zulke concepten* terug naar de eerder genoemde *termen* [2]. *daar* in zin [15] verwijst naar *het land van herkomst* eerder in de zin.

c met bepaalde lidwoorden

Zo geeft het gebruik van het bepaalde lidwoord in *de term* [16] aan, dat hiermee wordt teruggegrepen op *iets aanduiden met -isme* in zin [15].

d ook *andere* in *met andere woorden* (zin [17]) kun je als een verwijswoord opvatten: het contrasteert de woorden die nu komen met de formulering tot nog toe.

2 Overeenkomst in woordbetekenis

concepten in zin [5] is min of meer synoniem met *Termen* in zin [2]. Deze termen zijn synoniem in de nauwe betekenis van het woord synoniem: ze betekenen ongeveer hetzelfde.

Andere woorden zijn meer 'collocatief' met elkaar verbonden: ze komen dikwijls in dezelfde omgeving voor, en hun afzonderlijke betekenissen hebben hooguit raakvlakken. Een voorbeeld van collocatieven zijn *land van herkomst*, *import* en *autochtone evolutie* in de tweede alinea. Een ander voorbeeld levert de associatieve reeks *drank*, *alcoholici* (zin [1]) en *roes* (zin [3]).

Onder deze categorie 'overeenkomst in woordbetekenis' vallen ook antoniemen (bijvoorbeeld *ordelijk* en *chaotisch*), en 'hyponiemen' c.q. 'hyperoniemen' (zoals *literatuurgeschiedschrijver* en *onderzoeker*).

3 *Morfologische gelijkheid*

De woorden *naturalisme*, *expressionisme*, *surrealisme* in zin [2] zijn niet alleen door hun betekenis aan elkaar verbonden, maar ook door de manier waarop de woorden gevormd zijn: ze eindigen allemaal op de uitgang *-isme*, en horen dus ook daardoor bij elkaar. Op dezelfde manier kan het woord *symbolisme* in zin [20] met de eerder genoemde *-ismen* verbonden worden.

Naast dit geheel van middelen om eenmaal ter sprake gebrachte entiteiten opnieuw op te voeren en ze in een verband te plaatsen, gebruikt de schrijver nog een heel arsenaal van middelen om de samenhang van zijn tekst te vergroten: hij geeft signalen over het verloop van de gedachtengang.

4 *Expliciete mededelingen over de tekstontwikkeling*

Zulke signalen staan in de topic-zinnen: *Een tweede complicatie vormt...* en *Kortom...* Maar ook in de alinea's zelf zijn ze te vinden: *Maar de katterige bijeffecten* in zin [4] kondigt de tegenstelling aan met het voordelige effect dat in zin [3] genoemd is. Een duidelijke indicatie over de tekstontwikkeling is ook *Een voorbeeld geeft het naturalisme*, zin [6]. Je weet nu hoe de volgende uiteenzetting aan het voorafgaande verbonden moet worden. In feite hebben we hier dus te maken met lexicale signalen om de alinea- en tekstopbouw te markeren; zie verder hoofdstuk 2 over de organisatie van de informatie in de tekst.

Er is nog veel meer te zien aan fragment 1. Wij laten de verdere analyse van het fragment echter rusten, en gaan de afzonderlijke mechanismen aan een nader onderzoek onderwerpen.

Zoals we al zeiden steunt lexicale cohesie in een tekst op één fundament: er is een element genoemd (in de tekst aan de orde gesteld) waaraan iets nieuws verbonden wordt; het eerder genoemde element wordt opnieuw genoemd, of verder ontwikkeld. De schrijver legt het zo aan dat bij het nieuwe voorkomen van hetzelfde element het oude element geactualiseerd wordt: de lezer betreft het opnieuw in haar/zijn interpretatie van de gedachtengang. Met andere woorden, de lezer moet in staat gesteld worden precies dat antecedent uit het voorafgaande lichten dat de schrijver wil hebben (om er iets over te zeggen, om het verder te ontwikkelen, om het opnieuw even te laten optreden in de tekst, of zelfs om het nu af te sluiten).

Een schrijver kan een eerder opgevoerd element op veel verschillende manieren weer actualiseren; we hebben dat al laten zien aan fragment 1. Voor de bespreking zonderen we een paar van de mogelijke mechanismen af. In 6.2 gaat het over verschillende vormen van synonymie. Paragraaf 6.3 gaat vooral over verwijzing.

6.2 Synonymie

Je kunt een bepaalde referent verder ontwikkelen in de tekst door die referent in één of andere vorm te *hernoemen*. Daarbij kun je gebruik maken van de overeenkomst die bestaat in de betekenis van woorden. Synonymie kan je helpen om een mooie, cohesieve tekstontwikkeling te creëren.

Overigens geldt dat niet alleen voor herhaling van dezelfde referent: ook als je je tekst verder ontwikkelt door het invoeren van een nieuwe referent, of door het verder uitwerken van de mededelingen die over die referent gedaan zijn, kun je gebruik maken van synonymie. Dat gaat voor de lezer ongemerkt, als je het goed doet. Kijk maar eens naar deze twee alinea's:

- 2 [1] Multatuli maakt zijn critici nog steeds woedend. [2] Zelfs als zijn nieuwe standbeeld op de Amsterdamse Torensluis ter sprake komt, is het de meeste mensen nog onmogelijk een nuchter oordeel uit te spreken. [3] Zo publiceerde Vrij Nederland op 3 oktober 1987 een rijk geïllustreerd artikel van William Rothuizen over het openbaar beeldenbezit van de hoofdstad; en terwijl de gruwelijke negentiende-eeuwse heldenportretten van Rembrandt en Vondel ongemoeid de revue passeerden, werd het fascinerende Multatuli-beeld van Hans Bajens neerbuigend afgedaan als een product van particulier initiatief. [4] Net alsof overheidsbevoegdheid in deze een garantie voor kwaliteit zou zijn!
- [...]

[5] In verschillende kwesties was zijn standpunt inderdaad paradoxaal omdat hij leek te pendelen tussen onverzoenlijke uitersten. [6] Dat was overduidelijk zo in zijn houding ten opzichte van de godsdienst: niemand heeft de christelijke dogma's zo fel bestreden en zich tegelijk zo sterk met Christus geïdentificeerd. [7] En het geldt ook voor Dekkers maatschappelijke positie: hij verweet de politici de noden van het volk te verwaarlozen en noemde Nederland een 'roofstaat' in de koloniën. [8] Maar dat hield allermindst de consequentie in dat hij voor de democratie koos of tegen het kolonialisme. [9] Integendeel: de sociale nood, hier of op Java, kon in zijn ogen alleen door een verlicht despotisme worden opgelost en de beste kandidaat voor die autoritaire positie was uiteraard Dekker zelf.

Hans van den Bergh, 'Multatuli, schrijver tussen waarheid en schoonheid'

Aan dit fragment zie je, hoe de keuze van je woorden als het ware een domein ontsluit waarbinnen de lijn van het verhaal (betoo)g zich verder kan ontwikkelen. In de eerste zin krijgt de lezer *critici* en *woedend* meegedeeld. Die woorden geven een kader waarbinnen *is het de meeste mensen nog onmogelijk een nuchter oordeel uit te spreken* kan worden geïnterpreteerd. Idem dito met *zijn nieuwe standbeeld* (zin [2]) en *gruwelijke negentiende-eeuwse heldenportretten* (zin [3]). Ook in de tweede alinea kunnen we een willekeurige greep doen: er ontstaat een samenhangend beeld doordat de schrijver achtereenvolgens presenteert *paradoxaal standpunt* (zin [5]), en daarna in onderlinge samenhang *houding ten opzichte van de godsdienst, bestrijden van christelijke dogma's* en *identificatie met Christus* (zin [6]). Door bepaalde referenten op te voeren, en daarover mededelingen te doen (of daaraan eigenschappen toe te kennen), kan de schrijver kennelijk daarna nieuwe referenten opvoeren en daarover nieuwe mededelingen doen.

In het tekstfragment zie je dat er allerlei vormen van relaties tussen woordbetekenissen zijn. Sommige woorden zijn min of meer synoniem, zoals het paar standpunt-houding. Het komt ook voor dat de verhouding is 'ruime categorie'- 'nauwere categorie', zoals in *godsdienst* naast *christelijk geloof* (dat besloten ligt in *christelijke dogma's* en *Christus*). De verhouding van 'ruimere categorie'- 'engere benaming' heet 'hyperonymie'; de ruimere categorie is het 'hyperoniem' van de nauwere. Het tegenovergestelde is 'hyponymie'.

Ook woorden die elkaars tegengestelde zijn, kunnen in elkaars omgeving een cohesief verband stichten. Kijk maar naar fragment 3:

- 3 Het belang van articulatoirische kenmerken bij het leren spellen door kinderen blijkt niet alleen uit de spellingen van klinkers. De interpretatie van de medeklinkerspellingen hield immers in, dat deze spellingen dat deel van syllaben representeren dat bij de articulatie kinesthetisch het best kan worden gevoeld.

R.J. van Rijnsoever, 'Spontane spellingen'

In deze passage komen zowel klinkers als medeklinkers voor. Iedereen die heeft schoolgegaan kent dat paar, en de samenhang is dan ook goed te volgen. Dat komt dus in dit geval door het gebruik van zogeheten *antoniemen*, woorden waarvan de betekenissen tegenovergesteld zijn.

Naast deze vormen van overeenkomst (of juist tegenstelling) van woordbetekenis, kunnen woorden een '*collocatief verband*' met elkaar onderhouden. We spreken van collocatief verband als woorden dikwijls in elkaars omgeving voorkomen en daardoor verwant zijn, meer dan door hun eigen betekenis. In fragment 2 kun je

de woorden *maatschappelijke positie*, *politici*, *democratie*, *kolonialisme* en *verlicht despotisme* zo opvatten. Ook hier is kennelijk sprake van een domein dat door *maatschappelijke positie* wordt geopend voor de interpretatie van de latere termen. Merk op dat de morfologische overeenkomst in *kolonialisme* en *despotisme* het verband versterkt.

Overeenkomst in woordbetekenis kan je helpen om met verschillende lexicale eenheden een samenhangende lijn te ontwikkelen - zo lang je blijft binnen het veld, het domein dat door het eerste noemen ontsloten wordt.

Hoe gaat dat ontsluiten van een bepaald domein in zijn werk? Dat weten we niet precies. Kennelijk is er sprake van een juiste beoordeling van de associaties die de lezer heeft bij naamwoorden, en bij alle woorden die predikaten vormen. Er moet daarvoor dus in ieder geval sprake zijn van een gedeelde kennis van de wereld tussen schrijver en lezer.

6.2.1 Gebrek aan overeenkomst in woordbetekenis

In fragment 2 lieten we zien hoe een tekst cohesief ontwikkeld kan worden als de schrijver woorden gebruikt die voldoende overeenkomst in betekenis bezitten. Er is natuurlijk ook een keerzijde: gebrek aan synonymie kan de cohesie bedreigen.

Dat kan op twee manieren gebeuren. In de eerste plaats kan het voorkomen, dat de schrijver woorden als synoniemen bedoelt, die door de lezer niet als zodanig worden opgevat. In de tweede plaats kan er sprake zijn van gedachtesprongen: het domein dat door een eerste naamwoord wordt geopend (om dat woord domein nog maar eens te gebruiken), omvat voor de lezer niet een volgend naamwoord: er valt een gat in de interpreteerbaarheid van de aangeboden informatie. We geven van beide gevallen een voorbeeld.

Sportverslagen zijn een bekende risicogroep als het gaat om fouten in 'herhaald noemen' van een referent. De schrijver van het bericht zoekt alternatieven voor *de aanvaller*, *de spits*, *de meest produktieve voorhoedespeler*; aan de andere kant wil de schrijver vaak informatie toevoegen aan eerder opgevoerde referenten. Dat kan leiden tot teksten zoals deze:

- 4 Ook Ronald Koeman liet zich zelden voorin zien en verliet later met een ongekend strakke kop de kleedkamer.

De toekomstige Barcelonees moet zich hebben geërgerd. Zoals aan de beslissing om zijn kompaan Rijkaard door te schuiven naar het middenveld. De Europa Cup-winnaar is de mening toegedaan dat hij daar het beste tot zijn recht komt, maar de Milanees kon dat allerminst waarmaken.

De meeste lezers van dit bericht zijn enigszins in voetbal geïnteresseerd, mag je aannemen, en weten waarschijnlijk wel dat Koeman bij Barcelona zal gaan voetballen. Maar dan beginnen de moeilijkheden: in welk opzicht is Rijkaard Koemans *kompaan*? Wie is de Europa-Cupwinnaar? Is dat Rijkaard of Koeman? In dit fragment dreigt de te grote variatie in benamingen voor twee spelers de tekst eerder te hinderen dan te helpen.

Een variant van dit probleem treedt op in het volgende fragment:

5 Chr. gereformeerde kerken uit oecumenische raad

GRONINGEN (ANP) - De synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken heeft met algemene stemmen besloten uit de Gereformeerde Oecumenische Raad te treden. De aanleiding is het besluit van de raad, vorig jaar in Harare, om de Gereformeerde Kerken in Nederland als lid te handhaven.

De christelijke-gereformeerde synode besloot in 1986 dat haar delegatie naar de bijeenkomst van de oecumenische raad in Harare zou moeten pleiten voor uitstoting van de Gereformeerde Kerken. Deze kerk, nu nog het enige Nederlandse lid van de raad, is met 800 duizend leden de op een na grootste kerk van de organisatie, waarbij ruim dertig calvinistische kerken zijn aangesloten. De Christelijke Gereformeerde Kerken (76 duizend leden) hebben problemen met de manier waarop in de Gereformeerde Kerken met het gezag van de Bijbel wordt omgegaan en met de liberale houding van deze kerk tegenover homoseksuelen.

de Volkskrant

Volgens journalistieke beginselen geeft dit bericht de kerninformatie in de eerste twee zinnen. Die kerninformatie kan echter alleen goed verwerkt worden als de lezer weet, dat de *Gereformeerde Kerken* in de tweede zin een andere geloofsrichting aanduiden dan de *Christelijke Gereformeerde Kerken* in de eerste zin. Als de lezer die kennis niet onmiddellijk in de interpretatie kan inbrengen, dan is de kerninformatie niet te begrijpen - en blijft dat probleem ook alinea 2 hinderen.

Er zit een verschil tussen de laatste twee voorbeelden. In het voetbalvoorbeeld moet de lezer veel werk verzetten om een identificatie tot stand te brengen. In het laatste voorbeeld moet de lezer heel goed opletten om juist niet te identificeren: gereformeerd en christelijk-gereformeerd zijn nou net niet hetzelfde, en moeten contrasterend begrepen worden. Het gaat in beide voorbeelden mis door

dezelfde oorzaak: de schrijver maakt een verkeerde beoordeling van de hoeveelheid voorkennis die hij/zij en de lezer delen.

Deze laatste twee voorbeelden laten beide een gebrek aan overeenkomst (of juist contrast) in woordbetekenis zien. Het ging om woorden die wel bedoeld waren om op grond van elkaars verwantschap geïnterpreteerd te worden.

Een tweede probleem dat met synonymie of gebrek aan synonymie samenhangt, treedt op als de woordbetekenissen voor de lezer *te weinig raakvlakken* hebben. De lezer slaagt er dan niet in, de opgevoerde referenten op een zinvolle manier met elkaar te verbinden. We geven weer een voorbeeld. Dit fragment is afkomstig uit een beschouwing over een milieuvriendelijker samenstelling van kippevoer.

- 6 Zink is een noodzakelijk bestanddeel van een aantal enzymen. Pluimveevoer bevat op basis van de grondstoffenkeuze circa 40 mg/kg, daar wordt nog circa 40 mg/kg aan toegevoegd. In sommige agrarische concentratiegebieden treedt ophoping van zink in de bodem op. De mate waarin dit schadelijk is wordt momenteel onderzocht.

Deze tekst laat praktisch tussen elke zin een gedachtensprong zien: de lezer moet zink met enzymen verbinden, zink of enzymen met pluimveevoer; dan komen nog agrarische concentratiegebieden en een onderzoek naar de schadelijkheid op de proppen. De lezer heeft klaarblijkelijk te weinig kennis met de schrijver gemeen om uit de aangereikte losse informatie (de genoemde referenten plus de predikaten) een samenhangend geheel te maken. Anders gezegd: de woordbetekenissen plus alle associaties die ze oproepen, hebben te weinig raakvlakken. Hoe komt dat in dit geval? Doordat overkoepelende informatie niet gegeven wordt. Terwijl daardoor wel alles op zijn plaats zou vallen:

- 6a Kippen hebben zink nodig: het is een noodzakelijk bestanddeel van een aantal van hun enzymen. Zink moet in het voer worden toegediend. Nu bevat pluimveevoer uit de gebruikte grondstoffen al circa 40 mg Zn/kg; de voerfabrikanten voegen daar nog circa 40 mg/kg aan toe. Het is de vraag of die toevoeging nog nodig is, ja, of ze zelfs niet schadelijk is. In sommige agrarische concentratiegebieden blijkt namelijk ophoping van zink in de bodem op te treden. Momenteel wordt onderzocht in welke mate dat schadelijk is.

Je ziet dat in de herschrijving wel de mogelijkheid wordt gecreëerd om de interpretatie van alle nieuwe informatie te baseren op de reeds geïnterpreteerde informatie.

Samenvattend

Raakvlakken in de betekenissen van woorden stellen de schrijver in staat, van de tekst een cohesief weefsel te maken. De schrijver moet wel een goede beoordeling maken van de associaties die de lezer bij de woorden heeft. Mist de lezer benodigde voorkennis, of kan de lezer zich eigenlijk geen goed beeld vormen van de tekstwerkelijkheid, dan dragen woordbetekenissen niet bij tot cohesie, maar blijven ze ongebonden, als losse bestanddelen in de tekstinterpretatie aanwezig.

6.3 Verwijzing en identificatie

6.3.1 Aanwezigheid van het antecedent

Tot nog toe hadden we het over het opnieuw noemen van een referent. Dat is maar één manier om cohesie te bewerkstelligen; we gaan nu over naar verwijzing.

Verwijswoorden kunnen je helpen om complexe standen van zaken helder uiteen te zetten, om een, zeg maar, referentiële keten te ontwikkelen. Verwijswoorden kiezen één van de elementen uit het voorafgaande om op door te gaan, om daar meer over te zeggen. We gaan nu bespreken hoe ze dat doen.

Om te beginnen helpen de vormeigenschappen van verwijswoorden je om een bepaald antecedent te selecteren. Kijk maar eens in het volgende fragment:

- 7 Oscar Wilde noemde een toneelstuk *Salome* en gaf daarmee te kennen het accent verplaatst te hebben. Het is een typerende verschuiving van de verschijningen van de fatale vrouw naar de meer demonische. Herodias blijft hier op de achtergrond, zij waarschuwt Herodes niet voortdurend naar haar dochter te kijken op de wijze waarop hij dat doet. En ook de dochter is daarover niet gesticht. Tussen haar en haar moeder blijkt overigens niet direct eenstemmigheid te bestaan. Deze Salomé is een geëmancipeerde vrouw die eenvoudigweg haar eigen wil volgt en haar moeders verzoek om niet te dansen in de wind slaat.

H.A. Wage, 'De vrouw als demon en droomgestalte in Naturalisme en Symbolisme'

In dit fragment stelt de schrijfster Herodes, Herodias en Salomé en hun onderlinge verhoudingen aan de orde; dat lukt op een ondubbelzinnige manier. Dat komt doordat *zij/haar* verwijst naar een vrouwelijke persoon, en *hij* naar een mannelijke persoon. Op het moment dat er twee vrouwen genoemd zijn, Her-

odias en haar dochter Salomé, en *zij* dus naar allebei zou kunnen verwijzen, voegt de schrijfster het bedoelde antecedent nog eens volledig in: *Deze Salomé*.

Bij nadere toeschouwing zie je dat het verwijfspatroon ook uitdrukking geeft aan de prominentie van de twee vrouwen over wie het fragment gaat, Herodias en haar dochter Salomé. In de derde zin wordt Herodias als gespreksonderwerp opgevoerd; zij is op dat moment dus degene over wie informatie gegeven wordt. De schrijfster kan naar die prominente Herodias verwijzen met *zij*, en daarmee de prominente plaats van Herodias vasthouden. Via Herodias wordt Salomé geïntroduceerd, namelijk in *haar dochter*. In de vierde zin wordt nu juist Salomé als verder uit te werken onderwerp gekozen, met *de dochter*. Daarna verwijst *haar* dus moeiteloos naar Salomé. En nu ligt het precies andersom: als de schrijfster Herodias weer prominent in het verhaal wil opvoeren, moet dat via Salomé, namelijk met *haar moeder*. In de situatie die nu ontstaat zijn zowel Salomé als Herodias prominent aanwezig. Daarom maakt de schrijfster de keuze om met *Deze Salomé* verder te gaan. We stellen vast dat de schrijfster van dit fragment een mooi, cohesief patroon creëert van 'eerste vermeldingen' van entiteiten in het verhaal en van 'verdere uitwerking' van die genoemde entiteiten. De manier waarop zij dat doet ziet er eenvoudig uit: ze maakt efficiënt gebruik van getal en geslacht van haar verwijswwoorden.

Dit is één manier om een cohesiebevorderend verwijspatroon te benaderen: de schrijver maakt gebruik van de vormkenmerken van verwijswwoorden. Zodoende brengt hij of zij cohesie aan door goed te verwijzen naar iets dat al eerder genoemd is. De andere kant van cohesief schrijven zit hem in de bepaling van het antecedent. Dat wil zeggen: dat moet ook geschikt zijn om naar verwezen te worden. De schrijver moet dat dus voldoende duidelijk in beeld brengen. Met andere woorden, het antecedent van het verwijswoord moet inderdaad aanwijsbaar zijn. We laten weer met een voorbeeld zien hoe dat werkt.

- 8 Als de lectuur van de roman is voltooid en de kennismaking een feit, krijgen de lezeressen in de *Nareden* nog berichten over hun papieren vrienden over een periode van tien jaar. Ik houd het erop dat deze lange achterblik in eerste instantie Sara Burgerhart de gelegenheid moet geven in verantwoord tempo vijf kinderen te krijgen, en aldus een ideaaltypische gezinsopbouw te tonen aan de jonge lezeres. Een zijdelings effect is toch ook, dat de lezeres nog eens nadrukkelijk in de kring van de personages getrokken wordt.

W.F.G. Breckveldt, *Pragmatiek van de roman*

In deze passage verwijst *hun* bij hun papieren vrienden over heel korte afstand

terug naar *lezeressen*. Er is ook een ander soort verwijzing: *deze lange achterblik* in de tweede zin geeft een synoniem (*achterblik* voor *narede*) en een interpretatie (*lange* voor *periode van tien jaar*), beide voor elementen die in de vorige zin genoemd zijn. Er volgt dus een nieuwe omschrijving van een element dat in de onmiddellijk voorafgaande zin genoemd is. Zo kun je het gebruik van het aanwijzende voor-naamwoord *deze* begrijpen: beide gereactiveerde elementen zijn in het voorafgaande echt genoemd. *Deze* identificeert de onmiddellijk volgende omschrijving als *hetzelfde als de eerder genoemde*. In de voorbeelden 7 en 8 is het antecedent van het persoonlijk voor-naamwoord echt uitgedrukt. Zou dat niet het geval zijn, dan zou de cohesie al bijna niet meer te redden zijn.

Hiermee wil niet gezegd zijn dat het antecedent per se een nomen of een woordgroep rond een nomen moet zijn. Er bestaat namelijk ook nog de zogeheten globale verwijzing. Dat is een verwijzing naar een gedachte, een onderwerp of een handeling die in het voorafgaande anders dan door een nominale groep ter sprake is gebracht. Het verwijzwoord is meestal *dit*, soms *het* of *hetgeen*. Een voorbeeld is:

- 9 Toen overleed Beth, na een ernstige ziekte, op 12 april 1964. Dit was een enorm verlies voor het filosofische leven in Nederland waar hij een unieke plaats had ingenomen, en zeker voor mij.

Frits Staal, *Over zin en onzin in filosofie, religie en wetenschap*

Dit in de tweede zin verwijst niet terug naar een bepaald naamwoord in het voorafgaande, maar naar het gebeuren in de vorige zin: het overlijden van Beth. Ook in dit geval voldoet het antecedent aan de eis van aanwijsbaarheid: de hele eerste zin is het antecedent. Merk hierbij wel op dat de bepalingen in de antecedent-zin vooral een bepalende functie hebben bij de handeling in de eigen zin; ze worden niet meer geactualiseerd door *dit*. In deze zin moet je de term 'globale verwijzing' begrijpen: de kern van de handeling van de voorafgaande zin wordt verder ontwikkeld, niet zo zeer lokale bepalingen.

Ook globale referentie levert dus een sterke schakel in de referentiële lijn die door een tekst loopt. Het globale verwijzwoord zoekt, net als het meer specifieke verwijzwoord, een aanwijsbaar antecedent.

Problemen

Vormkenmerken van het verwijzwoord en aanwijsbaarheid van het antecedent: dat hebben we genoemd als de middelen die cohesie bevorderen. De eisen die we formuleerden, waren: het verwijzwoord moet qua vorm geschikt zijn om naar het bedoelde antecedent te verwijzen, en het antecedent moet voldoende aanwijsbaar zijn. We laten nu zien wat er gebeurt als er tegen die eisen gezondigd wordt.

- 10 Wat er precies fout is gegaan, is de Informatiseringsbank (IB) “in hoog tempo” aan het uitzoeken. De conclusie dat de IB niet in staat is om meerdere bestanden aan elkaar te koppelen, omdat dat te lastig is voor hun computers, of omdat ze te vervuild zijn, ligt voor de hand. De IB vindt het daarvoor “nog te vroeg”.

Ad Valvas

In de tweede zin is sprake van *hun computers*, terwijl er geen meervoudig antecedent beschikbaar is - of je zou ‘bestanden’ als zodanig willen overwegen. Natuurlijk zijn de computers van de IB bedoeld. Voor de verwerking van de zin is de moeilijkheid niet erg groot, waarschijnlijk *juist doordat* zich geen andere meervoudige antecedenten aandienen.

Hetzelfde fragment laat ook zien wat er gebeurt als een antecedent niet voldoende aanwijsbaar is. Het woord *daarvoor* in de laatste zin moet als antecedent hebben *het trekken van een conclusie*. Dat antecedent is echter als zodanig niet aanwezig: wel is er sprake van een conclusie, maar die ligt voor de hand. De lezer moet er dus in de laatste zin zelf een stukje informatie achteraf bij produceren. Ook dit is misschien geen erg groot probleem – maar het blijft een probleem dat de schrijver zonder veel moeite had kunnen ondervangen.

We laten met nog een ander fragment zien dat aanwijsbaarheid van het antecedent op zich ook nog niet voldoende is.

- 11 Er is een statistisch significant verschil tussen de condities. Echter, dit is veeleer te danken aan het grote aantal waarnemingen dan aan de kracht van het verband.

Voor de interpretatie van dit fragment kiest de lezer als antecedent van *dit*: ‘Er is een bepaald verschil’. Dat is immers de ‘handeling’ in de vorige zin. Bij nauwkeurig toezien moet je echter vaststellen dat er op deze manier een onbedoelde interpretatie ontstaat: niet het bestaan van dat verschil is te danken aan het grote aantal waarnemingen, maar het feit dat het verschil statistisch significant is is daaraan te danken. Je herkent het probleem dat in paragraaf 5.3.4 (Attributie) werd behandeld. Hier stellen we vast dat het verwijzwoord alleen een element aan de orde kan stellen of aan de orde gesteld houden, dat voldoende prominent aanwezig is. ‘Voldoende prominent’ wil zeggen: als thema van één van de voorafgaande zinnen, of als belangrijke informatie in het voorafgaande (zie hoofdstuk 1, over organisatie van de informatie in de zin).

6.3.2 *Soorten verwijswwoorden; interpretatiedomein*

In de behandeling zijn we vooralsnog aan twee punten voorbij gegaan. In de eerste plaats hebben we tot nog toe alle verwijswwoorden op één hoop gegooid. Maar we moeten nog wel nagaan op welke punten verschillende soorten verwijswwoorden verschillende gebruikswaarden hebben: maakt het verschil of je een persoonlijk voornaamwoord kiest of een aanwijzend voornaamwoord? In de tweede plaats hebben we nog niet gesproken over eventuele obstakels tussen verwijswoord en antecedent: aan welke beperkingen is verwijzing onderhevig? We beginnen met dat laatste punt.

- 12 [1] Stoll doet verslag van zijn speurtocht in zijn vorige week verschenen boek *The Cuckoo's Egg*. [2] In dit meeslepende relaas doet hij uit de doeken hoe hij niet alleen zelf als een detective te werk ging, maar ook te maken kreeg met organisaties als de FBI, de CIA en de Nationale Veiligheidsdienst. [3] Het boek wordt onder meer vertaald in het Duits, Frans, Italiaans, Zweeds, Spaans en Japans. [4] Deze week was hij in ons land ter gelegenheid van het verschijnen van de Nederlandse versie.

NRC

Tegen deze alinea zijn verschillende bezwaren in te brengen, maar waar het hier even over gaat is dit: met *hij* in zin [4] wordt *Stoll* (in zin [1]) bedoeld. Die *Stoll* is het thema van de hele alinea, kun je redeneren, dus de verwijzing in zin [4] is onberispelijk. Immers, ook in zin [2] werd al met *hij* naar *Stoll* verwezen. Toch is er een probleem: aan het eind van de derde zin zou je als lezer zweren dat *het boek of dit meeslepende relaas* het alinea-onderwerp is. Immers, zin [2] en [3] gaan over *het boek*; de lezer interpreteert zodanig dat dat boek (inhoud, wederwaardigheden) als alinea-onderwerp wordt opgevat. Vooral zin [3] stuurt de interpretatie die kant op. Als dan in zin [4] weer een *hij* optreedt moet je als lezer je hypothese over de interpretatie van de alinea herzien: niet het boek, maar de auteur blijkt bedoeld te zijn als samenbindend element in de alinea. Met andere woorden: als *hij* in zin [4] wordt aangeboden, is het antecedent niet meer voldoende prominent aanwezig. Het *interpretatiedomein* waarbinnen *hij* zijn antecedent zoekt, omvat in zin [4] niet meer *Stoll*. De interpretatie van de tekst was vlotter gegaan als de schrijver aan het begin van [4] opnieuw *Stoll* had genoemd. Het mooiste was misschien zelfs geweest als *de schrijver* of *de schrijver van het boek* gebruikt was: dat woord geeft te kennen dat de lezer een identificatie moet uitvoeren (door het gebruik van het bepaalde lidwoord). Voor die identificatie is het geopende domein wel ruim genoeg. In een referentiële keten *schrijver-boek-*

boek kan *schrijver van het boek* wel degelijk geïnterpreteerd worden als uitwerking van een aanwezig thema.

Met een bijna identiek voorbeeld laten we zien, dat er soms komische misverstanden ontstaan door verwijfsfouten:

- 13 Op de vraag naar zijn huiselijke omstandigheden zegt Cook licht provocerend: 'Mijn voornaamste metgezel en co-auteur is mijn *bichon-frisé*', een wit hondje met de naam *Fluffy*, dat helaas niet mee kon naar Europa. Hij woont beurtelings in Boston en in Naples, Florida, waar hij zijn boeken schrijft.

Vrij Nederland

In de fragmenten 12 en 13 wordt de interpretatiemoeilijkheid veroorzaakt door domeinbeperkingen. Verwant aan dat verwijzingsprobleem is de interpretatiemoeilijkheid in 14:

- 14 Aanhangers van het één vorm, één betekenis-principe fronsen hun wenkbrauwen over de stelling die moet aantonen dat er geen nauwe correlatie bestaat tussen vorm en betekenis: als vorm en betekenis met elkaar corresponderen, dan zou je juist verwachten dat een actieve en een passieve zin niet synoniem zijn. Zij verschillen immers nogal sterk in hun vorm. Voor hen zou er pas sprake zijn van een probleem als actieve en passieve zinnen wél systematisch synoniem zouden blijken!

Sies de Haan: *Over de logica van het TGG-onderzoek*

In de tweede volzin stuurt *Zij* de interpretatie in de gewenste richting: er wordt een nadere uitleg gegeven over het eind van de eerste volzin, en daartoe wordt het betoog verder ontwikkeld aan *een actieve en een passieve zin*. Het ligt nu voor de hand dat de lezer een volgend voorkomen van het verwijfwoord *zij* opvat als een nog nadere uitwerking van dat thema van *een actieve en een passieve zin*. De volgende zin begint de schrijver met *Voor hen*. Dat veroorzaakt een klein probleempje: de lezer blijkt nu een eerder antecedent in de interpretatie te moeten betrekken, namelijk de *aanhangers*. De verwarring is natuurlijk niet groot; *Voor hen* is immers alleen geschikt voor verwijzing naar personen. Toch wordt de lezer even op een verkeerd spoor gezet door deze heuristiek: verwijfwoorden van dezelfde soort die elkaar opvolgen, verwijzen gewoonlijk naar hetzelfde antecedent. Daarover in de volgende paragraaf meer.

Vatten we de moraal van deze voorbeelden samen, dan constateren we dat een verwijswoord een tekstelement oppakt, dat door de tekstontwikkeling tot op dat moment het meest naar voren geschoven is als onderwerp om verder uit te werken. Als antecedent van een verwijswoord interpreteren wij het meest thematische element van de referentiële keten. Dat kan zijn het onderwerp van een langere alinea, of juist het element dat het laatste op de verhaallijn is ontwikkeld (het thema van de onmiddellijk voorafgaande zin). Ook kan het de meest prominente informatie zijn van de zin die aan het verwijswoord voorafgaat (een element uit het 'rhema' van de vorige zin).

Dan dat andere punt dat we tot nog toe hadden veronachtzaamd: de keuze van het verwijswoord. In het bijzonder gaan we het hebben over het opereren van persoonlijke voornaamwoorden en aanwijzende voornaamwoorden. Die functioneren verschillend. Dat kun je zien als je het volgende proefje even doet. Vergelijk de twee versies van deze beschrijving van de film *The killing fields* (VPRO-gids):

- 15a Journalist verslaat voor *The New York Times* de burgeroorlog in Cambodja. Hij wordt daarbij geholpen door een plaatselijke correspondent en tipgever. Tijdens de evacuatie van de stad valt deze echter in handen van de Rode Khmers.
- 15b Journalist verslaat voor *The New York Times* de burgeroorlog in Cambodja. Hij wordt daarbij geholpen door een plaatselijke correspondent en tipgever. Tijdens de evacuatie van de stad valt hij echter in handen van de Rode Khmers.

Wat valt je op? Inderdaad, door *deze* in de laatste zin te vervangen door *hij*, ontstaat een andere voorstelling van zaken. In 15a is het de tipgever die in handen valt van de Rode Khmers, in 15b is dit lot de journalist beschoren. Het woord *hij* in 15b rijgt aan de aangeboden informatie nòg een mededeling over het alinea-onderwerp: de lotgevallen van de journalist. Naar die journalist wordt steeds verwezen met *hij*.

Het aanwijzend voornaamwoord *deze* in 15a daarentegen geeft te kennen dat je voor de interpretatie niet meer terecht kunt bij het onderwerp van de alinea; het woord geeft te kennen dat je voor de interpretatie nu een ander element dan het alinea-onderwerp erbij moet pakken. Niet het element dat in het voorafgaande het grammaticale onderwerp was (en het alinea-onderwerp), maar een andere deelnemer aan de voorafgaande zin wordt door *deze* geactiveerd. We kunnen zeggen dat het verschil tussen persoonlijk voornaamwoord en aanwijzend voornaamwoord is: het persoonlijk voornaamwoord heeft de neiging hetzelfde thema nog verder aan de orde te stellen, terwijl het aanwijzend voornaam-

woord de neiging heeft een ander element uit het voorafgaande tot thema te maken.

In fragment 15 zou de hier geformuleerde werking van het persoonlijk voornaamwoord ook in verband gebracht kunnen worden met de reeks voorkomens van *hij*. Misschien brengt de lezer *hij* in 15b in verband met de journalist omdat de eerdere gevallen van *hij* ook al naar de journalist verwezen. We zouden dus nog moeten nagaan of het persoonlijk voornaamwoord echt de neiging heeft een grammaticaal onderwerp uit het voorafgaande in de interpretatie in te brengen. Dat blijkt zo te zijn (Stutterheim 1971). Kijk maar naar deze paren zinnen:

- 16a De kerk heeft altijd veel belang gesteld in de muziek. Zij staat nu eenmaal in nauwe betrekking tot de eredienst.
- 16b De muziek is altijd heel belangrijk geweest voor de kerk. Zij staat immers in nauwe betrekking tot de eredienst.
- 16c De kerk heeft altijd veel belang gesteld in de muziek. Die staat nu eenmaal in nauwe betrekking tot de eredienst.
- 16d De muziek is altijd heel belangrijk geweest voor de kerk. Die staat immers in nauwe betrekking tot de eredienst.

Van dit rijtje hebben 16b en 16c de bedoelde lezing, en 16a en 16d niet. We kunnen hierdoor het volgende concluderen. Het persoonlijk voornaamwoord pakt het gemakkelijkst een eerder genoemd grammaticaal onderwerp opnieuw op; juist daardoor is het geschikt om een thema enige tijd constant te houden.

Samenvatting

Vatten we paragraaf 6.3 samen, dan stellen we vast dat cohesieve verwijzing gebruik maakt van een welgekozen verwijzwoord, dat een aanwijsbaar, prominent aanwezig antecedent heeft. Is het antecedent niet aanwezig, dan dwingt de schrijver de lezer om voor de interpretatie een omweg te maken, een stap naar buiten de referentiële lijn. Zo'n discontinuïteit in de interpretatie schaadt de functionaliteit van de tekst.

Het persoonlijk voornaamwoord als verwijzwoord leent zich om het onderwerp van de tekst constant te houden: het heeft de neiging te verwijzen naar het thema van een van de voorafgaande zinnen. Het aanwijzend voornaamwoord daarentegen verwijst eerder naar iets dat niet het thema was in de voorafgaande tekst, en is dus meer geschikt om van thema te wisselen.

Oefeningen

I

Het volgende fragment komt uit een verslag van de voetbalwedstrijd RKC-Ajax

in de Volkskrant. Scheidsrechter Schuurmans heeft zojuist een omstreden strafschop gegeven aan Ajax.

Lees het fragment door, en stel vast wat je eerste indruk is, fris van de lever. Het gaat vooral om de laatste zinnen. Bepaal vervolgens nauwkeurig of de schrijver van dit verslag een cohesieve tekst heeft geschreven, volgens de voorschriften. Sluit die analyse aan bij je eerste indruk? Met andere woorden: welke stappen moet je als lezer zetten om de interpretatie rond te krijgen?

De scheidsrechter begon RKC opzichtig de hand boven het hoofd te houden, met als hoogtepunt de gelijkmakende beurt van de stip. Dat kwam Schuurmans weer op handtastelijkheden van Ajax-zijde te staan. In dat geïrriteerde sfeertje konden de Amsterdammers niet echt uit de voeten. De jongste van het stel, vleugelspits Kreek, verloor zelfs geheel het hoofd. Op de grond gelegen gaf hij de met hem verstrengelde Jalink een rake klap. Die dreun had die fanatieke middenvelder in de opvatting van Kreek nog te goed, want tien minuten eerder was de linksbuiten door hem hard neergelegd.

II

Drie uitgeverijen zijn gefuseerd tot Bohn Stafleu Van Loghum BV. Nu is het zaak, die uitgeverij onder de aandacht te brengen van allerlei betrokkenen. Men kiest voor de volgende mailing.

Geachte relatie,

Uitgeven is people's business. In die uitspraak herkennen medewerkers van uitgeverijen zich graag. Wij ook. Voor zover het tenminste niet wordt vertaald als uitgeven is mensenwerk. Dan denk je eerst aan het menselijk feilen dat ook uitgeverijmedewerkers - helaas en gelukkig - niet vreemd is. Zo mag u dus die uitspraak niet opvatten.

Wij van Bohn Stafleu Van Loghum stellen u voor om dat op twee manieren uit te leggen. De ene is dat medewerkers van een uitgeverij voor hun functioneren op een bijzondere manier van elkaar afhankelijk zijn en dus op elkaar ingespeeld moeten zijn. Uitgever, marketing medewerker, redacteur, produktiebegeleider en alle anderen, het zijn schakels aan dezelfde ketting. Bovendien trekt het werk niet alleen een wissel op het intellect maar ook op gevoeligheid en creativiteit. Dat is een van de twee manieren om uitgeven als people's business te duiden. De andere manier verlangt een perspectiefwisseling. Onze blik richt zich van binnen naar buiten. En stellen vast dat wij – voor alle eenvoud zwart-wit gesteld – werken aan het

werk van anderen voor anderen. Wij zijn op onze beurt een schakel in een menselijke keten. Die tussen auteur en lezer. Onze business is het die band zo goed mogelijk te smeden.

[Volgt nog een afsluitende alinea waarin een brochure wordt aangeboden.]

Breng nauwkeurig onder woorden welke indruk de tekst op je maakt. Wijs aan, welke ontwikkeling er zit in de behandeling van het onderwerp 'de juiste uitleg van de slogan'. Let op de verwijswwoorden, op het optreden van het bepaalde lidwoord, en op vormen van synonymie. Stemt deze analyse overeen met je eerste indruk? Geef aan op welke plaatsen revisie het dringendst gewenst is, en wat voor kant die uit zou moeten gaan.

III

Het volgende stukje is afkomstig uit een manuscript van een boek over de vroege islamitische kunst. Doe een paar suggesties om de leesbaarheid van dit fragment te verhogen, vooral door wat meer samenhang aan te brengen.

Het Jodendom kent ook een beeldenverbod, en wel het bekende oud-testamentische 'Gij zult geen gesneden beelden maken van ...'. Aan het begin van deze eeuw werden er echter beelden en afbeeldingen van mensen en dieren in de synagoge van Dure Europos en in de graven van rabbijnen in Beth She'arim gevonden. Deze vondst maakte het onmogelijk
5 vol te houden dat het bijbelse verbod op het maken van beelden consequent door de, in dit geval rabbijnse, Joden zou zijn nageleefd.

Rond diezelfde tijd werd er 80 km. ten oosten van Amman een paleis
10 gevonden, Qusayr Amra, waarschijnlijk uit het eerste kwart van de achtste eeuw, dat precies dezelfde rol speelde, of in ieder geval had moeten spelen, in de studie van de islam. Een logisch gevolg van die vondst was geweest dat de meningen over het beeldenverbod, dat tot die tijd overwegend uit teksten bekend was, herzien zouden worden: blijkbaar is het beeldenverbod dus niet altijd nageleefd. Het tegenovergestelde is het geval. Nog in
15 1991 zijn er islamologen, die beweren dat er in de islam geen beeldende kunst-traditie bestond, en dat daarom schrift en ornament als vervanging zo'n belangrijke plaats innemen.